

УДК 130.2

**СКОВОРОДА І КАНТ:
МОДЕЛІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ В
УРБАНІСТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ КЛАСИЧНОГО
МОДЕРНУ**

**SKOVORODA AND KANT: MODELS OF HUMAN
SELF-REALIZATION IN THE URBAN CULTURE
OF CLASSICAL MODERNISM**

Марчак О. Ю.,

аспірант кафедри філософії, Харківський
національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна),
e-mail: kuphab85@gmail.com,
Orcid: 0000-0001-5093-9110

Marchak O. Yu.,

Postgraduate Student, Department of Philosophy,
G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: kuphab85@gmail.com,
Orcid: 0000-0001-5093-9110

У статті із застосуванням біографічного методу проведено порівняльне історико-філософське дослідження ключових подій в житті двох видатних мислителів, сучасників XVIII ст. – Іммануїла Канта та Григорія Сковороди в контексті їх філософських переконань. Життєпис філософів невіддільний від їх духу, та демонструє моделі самореалізації людини в урбаністичній культурі раннього Модерну. Доведено, що зовнішня полярність культурно-історичних характеристик Східної Пруссії і Слобожанщини XVIII ст. об'єднується, крім темпорально-просторових онтологічних складових, історією, ходом Просвітництва, а трансцендентальність пізнання, філософія свободи і етика людиноцентризму імпліцитно є точками перетину у світогляді німецького і українського філософів.

Життя та філософія Сковороди і Канта є нероздільними в якості особистісного зразка для сучасників та прийдешніх поколінь і мали багатовекторний вплив на антропокультурні трансформації суспільства.

Ключові слова: самореалізація, людиноцентризм, модерн, урбаністична культура, пізнання, Просвітництво.

In the article using a biographical method, a comparative historical and philosophical study of key events in the lives of two prominent thinkers, contemporaries of the eighteenth century, was conducted - Immanuel Kant and Gregory Skovoroda in the context of their philosophical convictions. The biography of philosophers is inseparable from their spirit, and demonstrates models of human self-realization in the urban culture of early Modernism. It is proved that the external polarity of cultural and historical characteristics of East Prussia and Slobozhanshchina of the 18th century, in addition to the temporal and spatial ontological components, history, the course of the Enlightenment are combined, and the transcendence of knowledge, the philosophy of liberty, and the ethics of human-centrism are implicitly points of intersection in the world-view of German and Ukrainian philosophers. The life and philosophy of Skovoroda and Kant are inseparable as a personal model for contemporaries and future generations and have had a multifaceted impact on the anthropocultural transformations of society.

Keywords: self-realization, human-centrism, modernity, urban culture, cognition, Enlightenment.

Постановка проблеми. Біографії Канта і Сковороди, їх життєпис можуть розповісти про великих мислителів не менше, ніж їх філософські погляди. Ідеї Просвітництва стимулювали антропокультурні трансформації суспільства, ідеї окремих мислителів каталізували зміни свідомості окремої людини і цілих народів, еволюцію державних інституцій. Епоха Модерну, нерозривно пов'язана з урбаністичною культурою, розвитком міст, є

прикладом трансформації соціокультурного, історичного планів через особистісні зразки, показові для свого часу.

Дослідження деяких ключових моментів біографії Сковороди і Канта як особливих представників Модерну, проведене у контексті їх філософських поглядів, має своїм завданням: а) дослідити поступ Просвітництва в темпорально-просторовій буттєвості Східної Пруссії та Слобідської України XVIII ст., історії яких імпліцитно трансформує Російська імперія; б) віднайти спільне та відмінне у життєписі і філософії мислителів, що є знаковими фігурами свого часу; в) дослідити на біографічному матеріалі моделі самореалізації людини в урбаністичній культурі класичного Модерну; г) на викладеному матеріалі аргументувати європоцентриські тенденції в розвитку Слобожанщини епохи Модерну.

Актуальність і стан дослідженості теми. Зміни європейського простору під об'єднаним впливом Модерну дозволяє співставити персоналії двох мислителів, дослідити ролі Канта і Сковороди в історії філософської думки та їх впливу на культурні трансформації суспільства через біографічну складову, що наближає до нас постать німецького філософа. Біографія поряд із філософською думкою Сковороди досліджувалась у роботах Д. Багалія, В. Ерна, В. Зеньковського, О. Єфименко, М. Поповича, Л. Ушкалова, Д. Чижевського та ін. Сковородознавство західних дослідників представлено іменами Б. Горювіца, Р. Густафсона, Дж. Л. Клайна, вченими з української діаспори. Найбільш близькими до теми нашої студії є роботи сучасних дослідників П. Кралука, В. Чернишова, С. Йосипенко. Серед великої кількості досліджень персоналії І. Канта виділяється праця Ф. Паульсена початку XX ст.; роботи вітчизняних вчених В. Асмуса, А. Богомолова, А. Гулиги, І. Нарського, Т. Ойзермана, В. Шинкарука. Дослідження П. Стросона про межі пізнання, Дж. Ролза про теорію справедливого суспільства побудовані на рецепції теоретичного спадку Канта.

Не зважаючи на величезний масив сквородознавчих студій чи досліджень критичної філософії Канта, компаративний історико-філософський напрямок вказаних персоналій практично відсутній, що підкреслює наукову привабливість, актуальність теми та створює поле для філософського узагальнення і систематизації антропологічних, історичних, соціокультурних аспектів епохи Модерну через персоналії в контексті європейського вектору розвитку нашої держави.

Виклад основних положень. Швидке зростання міст у XVIII столітті, ускладнення культурних, економічних зв'язків розширило діапазон можливостей, а взаємообумовлений процес розвитку нових суспільних відносин, нових знань про світ і людину та гуманістичної філософії поряд із секуляризацією релігійного впливу стимулював варіативність та доступність різних соціальних моделей самореалізації людини.

В методологічному плані для нас важливий підхід до ролі персоналій в історичному процесі

М. Оссовської для дослідження постатей Канта і Сковороди у контексті особистісного зразка – образу особистості, що задає певні моральні норми, вважається гідним для наслідування та сприймається у суспільстві у якості ідеалу [8 с. 6]; ідеї про первинність життєвого вибору відносно теоретичного змісту філософських доктрин П. Адо, історико-філософські позиції Р. Козеллека, М. Вебера, Б. Рассела щодо епохи Модерну.

Модерністські тенденції, Просвітництво, що нерівномірною ходою проникало в європейські країни, різними шляхами впливало і на життя Російської імперії та її окраїни – колонізовані, відвойовані землі Слобідської України.

Ми не знаходимо обгрунтованих спроб дослідників провести компаративний аналіз, виявити чи відкинути зв'язки етико-філософських поглядів Сковороди і критичної філософії Канта, що може бути зрозумілим через їх несівстваність за формальними ознаками. Завданням нашої студії відповідає історико-філософське дослідження важливих точок біфуркації в біографіях мислителів та їх філософської еволюції. Їх життя поєднувались щонайменше двома фундаментальними характеристиками буття – простору і часу. Темпоральний критерій виміру спільного простору у дослідженні актуалізується, оскільки, за зауваженням Р. Козеллека, «...по мірі поступального плину часу виміри минулого, сучасного та майбутнього дедалі більше розходяться між собою» [7, с. 200].

Як зазначає П. Адо, «...філософія – це перш за все, спосіб життя, хоча і тісно пов'язаний з філософським дискурсом» [1, с. 19]. На спосіб життя і мислення Сковороди і Канта впливали соціокультурні, історичні чинники країн їх проживання, як буде справедливим говорити і про зворотний вплив мислителів на своїх сучасників.

Слобожанщина XVIII ст. сприймає багатьма шляхами рух модерної культури. Виділимо важливі соціокультурні, економічні, політичні чинники:

1) зовнішній великодержавний вплив із північних столиць – Просвітництво «освіченого абсолютизму» Катерини II, яка поряд з демонстративним заграванням із французькими просвітниками (переписка з Вольтером, Дідро), ліквідувала слобожанські полки та Запорізьську Січ, русифікувала українські навчальні заклади і закріпачила селян; 2) менш жорсткий великодержавний контроль за всіма сферами життя Слобожанщини, що залишав простір для більшого самовиявлення; 3) козацькі демократичні традиції підживлювали свободололюбиві прагнення та сподівання не тільки найнижчих верст, але й старшинської еліти слобідського суспільства; 4) відмінності в формуванні еліти Слобожанщини в порівнянні з метрополією, що стимулювало культурні процеси. Харків в другій половині XVIII – початку XIX ст. завдяки своєму військовому, адміністративному, економічному і соціокультурному положенню на деякий час перебрав на себе роль культурного центру українських земель із відкриттям університету

та втратою Києвом цієї ролі із занепадом та закриттям Києво-Могилянської академії у 1817р.; 5) віддаленість Слобожанщини від столиць метрополії стимулювала культурні, економічні зв'язки безпосередньо із Європою, європейським Просвітництвом, а з ним і німецькою філософською думкою.

Кенігсберг, де жив і працював І. Кант – місток між Західною і Східною Європою. Університет «Альбертина» став культурно-освітнім центром для Прибалтики та східної Пруссії. Пруський деспотизм в із вступом на трон Фрідріха II (1740) набув рис освіченого абсолютизму, були створені більш сприятливі умови для розвитку науки і освіти. Молодий король запросив відомих філософів – Х. Вольфа (який триумфально повернувся у Пруссію після 17-річного вигнання «королем-солдатом» Фрідріхом-Вільгельмом I) та Вольтера. Просвітництво на пруських землях проявляється в демократизації культури, відміні цензури, релігійній та расовій терпимості, ідеї особистої свободи та соціальності як справедливого державного устрою із теоретичних постулатів французьких і німецьких просвітників переходять в практичне русло численних державних реформ.

Однак історія Пруської держави XVIII століття – черега постійних воєн за розширення кордонів держави. Військове щастя не завжди було прихильним до Фрідріха II, і Кант в період Семирічної війни (1756-1763) на чотири роки опинився в підданих Російської імперії, читав лекції російським офіцерам з математики, фортифікації, військового будівництва та піротехніки, познайомився із багатьма цікавими постатями із російських військових, дипломатичних кіл та культурних діячів [4, с. 30]. Серед можливих знайомств – Григорій Орлов, О. В. Суворов. Кант звертався до імператриці Єлизавети з листом із проханням дозволити йому зайняти вакантну посаду ординарного професора в університеті.

В контексті досліджуваної теми можна виділити спільний вплив Російської імперії на Слобідську Україну та Пруссію, що проходив через життєвий досвід українського і німецького філософів. Мислителі не залишили прямої оцінки цих, як і багатьох інших політичних подій, але які вкарбувались у їх життя та хід історії.

Життя Канта і Сковороди є показовим для розуміння руху Просвітництва по європейському континенту. Канта не відносять безпосередньо до просвітителів своєї епохи. У своїй роботі «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?» (1784р.) він визначив це поняття як стан виходу людства із свого неповноліття, зауваживши, що треба мати мужність використовувати власний розум [5, с. 29-38]. Кант сприймає впливи Вольтера і особливо Руссо в сфері етики, демократизації мислення, скептицизм Д. Юма підштовхнув його до перегляду метафізичних догм, аж до визнання свого наукового докритичного періоду «догматичним сном». Б. Рассел зазначає про Канта, що «хоча він був вихований як пієтист, він був лібералом і в політиці, і в теології. Він

симпатизував Французській революції до режиму терору і вірив у демократію» [9, с. 465].

Неможлива і цілковита ідентифікація імені Сковороди з Просвітництвом, особливо в контексті його відношення до французських просвітителів. Дж. Л. Клайн зауважує: «Я думаю, справедливо сказати, що Сковорода стояв рішуче проти проекту загального Просвітництва та конкретних прометейських проектів» [6, с. 118]. Ідеї загальної рівності Сковорода протиставляє «нерівну рівність», механістичній картині світу і антидіалектичній метафізиці – глибокий антропоцентризм, де людина центр його філософських побудов; раціональному розуму протистоять ірраціональна філософія серця українського мислителя. Процес пізнання світу у Сковороді також має свій особливий шлях – через самопізнання, де мікросвіт людини це копія макросвіту, отже одне можливо пізнати через інше. Але справедливим буде охарактеризувати діяльність філософів як просвітницьку за своїм характером і суттю, їх філософія створювала умови в підтримці і розвитку ідей Просвітництва у своїх країнах. Німецькі просвітителі безпосередньо впливали на становлення світогляду Канта (Х. Вольф, О. Баумгартен), знаходились в науковому спілкуванні (Лессінг) чи особистому знайомстві (Гердер), або ж були під сильним впливом ідей філософа (Гете). Філософська, літературна спадщина Сковороди стала міцним фундаментом Просвітництва в Україні у XIX столітті. Достатньо згадати лише один факт: відкриття Харківського університету на Слобожанщині на початку XIX століття стало можливим завдяки зусиллям і авторитету діячів із так званого «сковородинівського кола» на чолі з В. Н. Каразіним.

Філософи стримано реагували на доленосні події свого часу. У Сковороді ми не знайдемо публічної реакції на ліквідацію козацького полкового устрою на Слобожанщині чи руйнування Запорізької Січі; на події Французської революції Кант відзивавсь співчутливо, але завуальовано [2, с. 8]. І все ж німецькому та українському філософам не вдалось уникнути протистояння із світською та церковною владою через свої особливі позиції щодо релігійних догм, доказів існування Бога чи трактування Біблії. Сковороді довелося двічі залишити викладацьку діяльність у Харківському колеґіумі, Кант через свою роботу «Релігія тільки в межах чистого розуму» отримав від короля іменний указ (1794 р.) із попередженням щодо питань релігії і заборону публічного їх обговорення.

Відмінним є і стиль життя філософів. Кант з дитинства мав слабе здоров'я, але завдяки сильній волі та самодисципліні прожив продуктивне і довге життя. Про нього можна сказати словами його сучасника, що жив на іншому континенті і був творцем буржуазної моралі Б. Франкліна: «всім зобов'язаний самому собі». Кант, що є провідним мислителем свого часу, демонструє середньовічну статичність у стилі життя. Це не заважало йому читати курси географії, живо

описувати різні країни і континенти. Його спілкування з навколишнім світом – наукова переписка з німецькими та французькими вченими, університетське коло, педантичність і пунктуальність у щоденних прогулянках по місту за однаковим маршрутом і часом. Але він все життя не покидав знайомого і затишного урбаністичного простору, що був окреслений старим Кенігсбергом, який став його емпіричним Всесвітом. Вочевидь, трансцендентальні мандри філософської думки Канта цілком компенсували його фізичну обмеженість локацією рідного міста.

Тяжючи за стилем мислення до релігійної філософії, Сковорода завдяки своїм талантам та глибоким знанням, не маючи знатного походження, міг би, за традицією свого часу, зробити кар'єру придворного співака чи постригтись у ченці і мати безбідне життя і рух по церковній ієрархії. Але ключова характеристика епохи модерну – звернення до людської гідності і свободи була уповні реалізована Сковородою своїм життям-мандрівкою з почуттям внутрішньої свободи та боротьбі проти спроб її обмеження.

Відмінність життєвого досвіду зберігалась і в оцінці сучасниками та дослідниками XIX ст. постатей наших філософів. На відміну від Канта, коли дискурс відносно його поглядів та особи ніколи не виходив за межі світоглядних і філософських позицій мислителя, творчість Сковороди на протязі всього XIX ст. створила широке дискурсивне поле. Протилежні оцінки давались національній належності як філософа (Г. Гесс де Кальве, І. Вернет, І. Снегірьов вже у першій чверті XIX ст. оцінювали Сковороду як українського філософа), інша група дослідників (О. Хіждеу, архімандрит Гавриїл (Воскресенський) акцентували увагу на Сковороді як «російському Сократу»). Дискутувалось питання про оцінку творчого спадку мислителя (позиція автора «Історії С.-Петербурзької Духовної Академії», 1857р., Іларіона Чистовича, публічна дискусія В. Крестовського та М. Костомарова) як філософії взагалі, та до якого напрямку слід віднести надбання українського любомудра. За недостатньої кількості та повноти джерел Сковорода в XIX ст. більше вивчавсь і оцінювався як особистість, життєвий шлях і приклад якого мав вплив на сучасників і наступні покоління в етичній, духовній, педагогічній сфері перш за все через поезію, музичні твори, байки, а не філософські концепції, цілісний конструкт яких неможливо побачити в окремих творах українського філософа, достатньо повна джерельна база яких була створена тільки в кінці XIX ст. зусиллями Д. І. Багалія. Очевидно, цією обставиною і було продиктоване бажання більшості дослідників кінця XIX – початку XX ст. «перевідкрити» Сковороду-філософа для широкого загалу в роботах В. Ерна, О. Ефіменко, Ф. Зеленогорського, Д. Багалія, та дещо пізніше – Д. Чижевського.

Відносно однорідна національна структура прусського соціуму, сформовані академічні традиції наукового дискурсу та розвинута видавнича справа, функціонування більше десятка

університетів на німецьких землях із столітніми традиціями та можливістю вільного переміщення між королівствами, діючі механізми фінансування інтелектуальної праці, попри жорсткий контроль протестантської церкви і світської влади створювали більш сприятливі умови для наукової, філософської роботи Канта в Пруссійській державі.

Стиль життя Канта – доволі замкнений за зовнішньою формою, не був затворництвом чи аскезою, відлюдництвом від світу. Його всепоглинаючим сенсом життя стала філософія, своїй праці вчений підпорядкував життя. Моральні категорії кантівської філософії не розходились із його поведінкою, викладанням, життям. Відповідність філософії Сквороди його життю вже давно стала загальним місцем усіх сквородинознавчих студій.

Спільне між двома філософами – це потреба і здатність бути Вчителем із великої букви. Скворода викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, був чудовим домашнім вчителем, його поради про виховання жадібно ловили і заможні, і бідні, а педагогічна думка актуальні і сьогодні. Кант понад 40 років викладач – приват-доцент, професор Кенігсберзького університету. Він перериває навчання в університеті в 1747 р. через брак коштів, і стає на 7 років приватним вчителем у сім'ях прусської еліти. Скворода залишає Київську академію 1745 року, так по суті, і не закінчивши її, часто підписуючись «студент Варшава». Але якщо Кант вчителював у межах своєї провінції, то мандрі Сквороди сягали далеко за Слобожанщину, Лівобережжя та Російську імперію, його цікавила Європа та можливість пізнання нового.

Шлях до реалізації своїх наукових, творчих, життєвих сподівань у обох мислителів був довгим і важким: Кант чекає професури 15 років, зайнявши посаду приват-доцента у 46, Скворода створює свій перший відомий поетичний цикл «Сад божественних пісень» у «кавраївський період», 1755-1759 р.р., переступивши 30-літній рубіж.

Роки вчителювання були використані Кантом продуктивно: він створює космогонічну теорію, публікує статті та трактат. Отже, молодий вчений має широку ерудицію та наукові інтереси в різних областях людського знання – поки що фізика, астрономія. Широкі, різносторонні таланти та ерудицію ми бачимо і в Сквороди, що згодом виплавляється в художньо-філософські роздуми.

Вплив релігійного виховання та світосприйняття відіграє важливу роль у житті філософів. Кант походив із сім'ї пієтистів, аскетичного різновиду протестантизму, що був сформований під впливом європейських містиків, зокрема, теософії Я.Беме. Таке виховання, вочевидь, мало свої наслідки у характері філософа – жорстка самодисципліна, включно з фізичними вправами і суворою дієтою, чіткий розмірений розпорядок, звичка до економії та ощадливості, впорядковане коло спілкування. Досліджений М. Вебером взаємозв'язок розвитку буржуазного суспільства з протестантизмом [10,

с. 216], за нашою думкою, імпліцитно знаходить своє відображення і в етиці Канта як автономній і апіорній, де обов'язок є імперативно належне, а не насуще. М. Оссовська з цього приводу зазначає, що «...у Канта морального схвалення заслуговують лише ті вчинки, які вимагають від людини якогось внутрішнього опору» [8, с. 113].

Про вплив містицизму на світогляд Сквороди вказувало більшість дослідників творчої спадщини мислителя (Ерн, О. Ефіменко, Чижевський). Містицизмом дорікали українському філософу і його сучасники – церковні ієрархи. Навчання в екстраординарних класах Київської Академії у 1738-1740 р.р. Скворода проходив у Симона Тодорського, який отримував освіту в університеті Галле і був близький до пієтистів [11, с. 640]. Під час своєї закордонної подорожі з Токайською комісією генерал-майора Ф. Вишневського український філософ міг ознайомитись із європейськими містичними вченнями. Безпосередньо містичний досвід пізнав і сам Скворода, що описав у біографії філософа М. Ковалинський [10, с. 1364], і це справило величезний вплив на його подальше життя. Як релігійний філософ, Скворода розглядав співвідношення зовнішнього і внутрішнього як друге, що сховане в першому, і несе в собі елементи містичного трактування на відміну від античної міфології про походження від богів та догмату християнської антропології, що аксіологічно зовнішнє (тіло, тлін) підпорядковане внутрішньому (душі).

Морально-етичні аспекти людського буття займали питомиє місце у філософських поглядах мислителів. Кантівська гносеологія починається із вивчення можливості самого пізнання – його природи та меж, що було відсутнє у всій попередній, некритичній філософії. Отримані нами знання завдяки апіорним формам та досвіду – це тільки копії речей (феномени), які не відповідають їй дійсним, «речам у собі» (ноуменальним) формам. Екстраполюючи свою критичну філософію на сферу етики, Кант припускає, крім емпіричного, наявність інтелігібельного (ноуменального, умоглядного) плану в характері людини, що обумовлює її можливість відмовитись від зла та мати свободу діяти за моральним законом, незважаючи на казуальний характер буттєвості. Ця позиція перекликається із антропоцентричною філософією Сквороди про справжню людину, про дуалістичність людської природи – фізичного, тлінного тіла та духовної, нетлінної сутності, а вибір життєвого шляху повинен здійснюватись відповідно «сродності» та самоусвідомленню свого поклонання. Кант духовну основу людини як ноумен вважає принципово непізнаваною, Скворода постулює самопізнання як найважливіший принцип своєї філософії, але у можливості особи керуватись імперативами практичного розуму і нести відповідальність за своє життя позиції філософів знаходять спільні точки дотику.

Мислення Канта і Сквороди як шукачів істинного знання може бути співставлена;

своєрідним критерієм оцінки їх філософії є висока оцінка Л.Толстого обох мислителів [4, с. 3]. Верифікація достовірності їх філософії проходить через визнання суспільством, чого потребує більшість філософських систем, або, принаймні, оприлюднених поглядів на світ і людину. Шлях Канта як вченого в європейській класичній традиції – створення, обґрунтування своєї філософської системи з публікацією робіт, багаторічною викладацькою діяльністю. Шлях Сковороди – пошук істини через саме життя, виклад осмисленого через листування з друзями та безпосереднє спілкування із широким кругом людей із різних соціальних страт в сократівському стилі, із уникненням офіційної публічності через відмову в публікації своїх думок та коротким періодом викладацької діяльності. Потреба донести своє бачення до людей – спільна; шлях і кінцева мета суспільного визнання – різні.

Самовіддане служіння мудрості-Софії залишило наших філософів без сімейних радощів. Звісно, не тільки любов до науки, мудрості обумовила такий життєвий вибір. Кант якось зробив обмовку, що коли він хотів мати жінку, то був не в змозі її прогнати, а коли вже міг її утримувати, вона стала непотрібною [4, с. 47]. Про особисте життя Сковороди та його спробу одружитись нам відомо тільки із повісті Срезневського «Майоре, майоре», а сам факт викликає сумнів у багатьох дослідників. Все-таки Сковорода вибрав свій, дуже не простий шлях «мирського ченця», якому був відданий до кінця. Ми ж констатуємо схожість життєвих обставин філософів.

Навіть зустріч із смертю для мислителів через людську повагу та пам'ять стала зовсім неординарним явищем. Овіяне легендами життя Сковороди створило і останню відому легенду про смерть філософа. Але пізніша історія наповнена фактами турботи про могилу Сковороди небайдужих слобожан [12, с. 3,4], де пішов у вічність філософ, та глибоку пошану українців.

Кант помер, знаходячись на вершині слави та успіху. Він пережив Сковороду на 10 років. Завчасно дав розпорядження не тільки щодо майна, а і власних похорон, які повинні були пройти на третій день, скромно, з похованням на звичайному цвинтарі. Кенігсбергці вирішили інакше. З мислителем прощалось все місто шістнадцять днів, домовину, за якою строем крокував весь офіцерський корпус гарнізону і тисячі співвітчизників, несли 24 студенти. Кант похований у професорському склепі кафедрального собору Кенігсберга [4, с. 210]. Обидва філософи померли із спокійним достоїнством, усвідомлюючи свій виконаний до кінця обов'язок. Варто зазначити, що біографію Канта було складено ще за його життя пастором Боровським 1792 року [4, с. 201], відповідно цінним біографічним джерелом життя Сковороди є робота М. Ковалинського, учня і друга філософа.

Два життя, дві філософії, дві смерті надто різних людей, яких об'єднував, здавалось, тільки час та любов до мудрості. При уважному погляді

протилене і спільне в руслі Просвітництва двох мислителів – пошук істини, любов до людини, з'ясування інтенцій свободи – виявляє внутрішню, духовну схожість життєвого шляху філософів.

Список використаних джерел

1. Адо П. Что такое античная философия? / Перевод с французького В.П.Гайдамака. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999. – 320 с. Електрон. версія https://www.logic-books.info/sites/default/files/ado._chto_takoe_antichnaya_filosofiya_0.pdf (дата звернення 18.08.2019)
2. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. – М.: Наука, 1973. – 511 с. Електрон.версія http://www.logic-books.info/sites/default/files/asmus._immanuel_kant.pdf (дата звернення 12.07.2019)
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Переклад з німецького О.Погорілий. – Київ, Наш формат, 2018. – 216 с.
4. Гульга А.В. Кант. Серия Жизнь замечательных людей. Серия биографий Вып.7 (570). – М.: Молодая гвардия, 1977. – 304 с. Електрон.версія https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nemeckajaja_klassicheskaja_gulyga_a_v_kant/12-1-0-993 (дата звернення 15.07.2019)
5. Кант Иммануил. Собрание починений в 8-ми томах / Под общей редакцией А.В.Гульги. – М.: Чоро, 1994. – т.8 – 718 с. Електрон.версія <https://www.rulit.me/tag/philosophy/all/96/date> (дата звернення 10.09.2019)
6. Kline. G. Skovoroda: In but Not of the Eighteenth Century. A Commentary // Journal of Ukrainian Studies: електрон. версія журн.: Summer-Winter 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. P.117–122. Rezhym dostupu: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13741/file.pdf> (data zvernennja 26.01.2019)
7. Козеллек Р. Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу / Козеллек Р. – Київ: Дух і літера, 2005 – 375 с.
8. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали / Оссовская М. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с. Електрон.версія https://royallib.com/book/ossovskaya_mariya/ritsar_i_burgua.html (дата звернення 22.09.2019)
9. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней / Рассел Б. – М.: Академический проект, 2009. – 540 с. Електрон.версія <http://www.mathcenter.spb.ru/nikaan/phylo/rassel.pdf> (дата звернення 25.09.19)
10. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків – Едмонтон – Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с. Електрон. версія URL https://kharkiv-nspu.org.ua/wp-content/uploads/2014/05/Skovoroda_povn_z_portretom_opt.pdf.
11. Український «Філософський енциклопедичний словник» – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
12. Хоткевич Г. Григорій Сковорода (український філософ). Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів. З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті / Хоткевич Г. – Харків: Вид-во «Союз» Харківського Кредитного союзу кооператорів, 1920. – 167 с. Співка української молоді. Статті. Українська філософія. – [Харків]. Електрон.версія. Режим доступу: <http://сум.org.ua/ukrayinska-filosofiya/> (дата звернення 28.02.2019)

References

1. Ado P. Chto takoe antychnaja fylosofiya? / Perevod s francuz'kogo V.P.Gajdamaka. – M.: Yzdatel'stvo gumanitarnoj lyteratury, 1999. – 320 s. Elektron.versija https://www.logic-books.info/sites/default/files/ado._chto_takoe_antichnaya_filosofiya_0.pdf(data zvernennja 18.08.2019)
2. Asmus V.F. Ymmanuyl Kant. – M.: Nauka, 1973. – 511 s. Elektron.versija <http://www.logic-books.info/sites/>

default/files/asmus._immanuel_kant.pdf (data zvernennja 12.07.2019)

3. Veber M. Protestants'ka etyka i duh kapitalizmu / Pereklad z nimec'kogo O.Pogorilyj. – Kyi'v, Nash format, 2018. – 216 s.

4. Gulyga A.V. Kant. Seryja Zhyzn' zamechatel'nyh ljudej. Seryja byografyj Vyp.7 (570). – M.: Molodaja gvardija, 1977. – 304 s. Elektron.versija https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nemeckaja_klassicheskaja/gulyga_a_v_kant/12-1-0-993 (data zvernennja 15.07.2019)

5. Kant Immanuel. Sobranie pochinenij v 8-mi tomah / Pod obshhej redakciej A.V.Gulygi. – M.: Choro, 1994. – t.8 – 718 s. Elektron.versija <https://www.rulit.me/tag/philosophy/all/96/date> (data zvernennja 10.09.2019)

6. Kline. G. Skovoroda: In but Not of the Eighteenth Century. A Commentary // Journal of Ukrainian Studies: elektron. versija zhurn.: Summer-Winter 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. P.117 – 122. Rezhym dostupu: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13741/file.pdf> (data zvernennja 26.01.2019) (Kline. G. Skovoroda: In but Not of the Eighteenth Century. A Commentary // Journal of Ukrainian Studies. Summer-Winter 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. P.117–122).

7. Kozellek R. Mynule majbutnje. Pro semantyku isto-rychnogo chasu / Kozellek R. – Kyi'v: Duh i litera, 2005 – 375 s.

8. Ossovskaja M. Rycar' i burzhua. Issledovanija po istorii morali / Ossovskaja M. – M.: Progress, 1987. – 528 s. Elektron.versija https://royallib.com/book/ossovskaya_mariya/ritsar_i_burgua.html (data zvernennja 22.09.2019)

9. Rassel B. Istorija zapadnoj filosofii i ee svjazi s politicheskimi i social'nymi uslovijami ot antichnosti do nashih dnei / Rassel B. – M.: Akademicheskij proekt,2009. – 540 s. Elektron.versija <http://www.mathcenter.spb.ru/nikaan/phylo/rassel.pdf> (data zvernennja 25.09.19)

10. Skovoroda Grygorij. Povna akademichna zbirka tvoriv / Za redakcijeju prof. Leonida Ushkalova. – Harkiv –Edmonton–Toronto: Majdan; Vydavnyctvo Kanad'skogo Instytutu Ukrai'ns'kyh Studij, 2011. – 1400 s. Elektron.versija URL https://kharkiv-nspu.org.ua/wp-content/uploads/2014/05/Skovoroda_povn_z_portretom_opt.pdf.

11. Ukrai'ns'kyj «Filosofs'kyj encyklopedychnyj slovnyk» – K.: Abrys, 2002. – 742 s.

12. Hotkevych G. Grygorij Skovoroda (ukrai'ns'kyj filosof). Korotkyj jogo zhyttjepys i vybrani miscja z tvoriv ta lystiv. Z nagody 125-lit'oi' richnyci z dnja smerti / Hotkevych G. – Harkiv: Vyd-vo «Sojuz» Harkivs'kogo Kredytnogo sojuzu kooperativ, 1920. – 167 s. Spilka ukrai'ns'koi' molodi. Statti. Ukrai'ns'ka filosofija. – [Harkiv]. Elektron.versija. Rezhym dostupu: <http://cym.org.ua/ukrayinska-filosofiya/> (data zvernennja 28.02.2019)